

ZUURSTOF VAN DE SAMENLEVING

Van Winnie Sorgdrager verschenen ook bij De Geus

Een verantwoordelijke minister

Zonde, zeden en strafrecht

Ongeschreven wetten (onder het pseudoniem
Victor ten Hove)

WINNIE SORGDRAGER

ZUURSTOF VAN DE SAMENLEVING

Waarom cultuur een regeringszaak is

— PUBLIEKE RUIMTE —

DE GEUS

© Winnie Sorgdrager, 2024

Omslagontwerp Kaftwerk | Janine Hendriks

Typografie binnenwerk Zeno Carpentier Alting

ISBN 978 90 445 4984 3

NUR 320

Het nut van schoonheid is niet duidelijk, de culturele noodzaak ervan is niet zichtbaar, en toch kan het in de cultuur niet gemist worden.

– SIGMUND FREUD

De cultuur van een land woont in het hart en in de ziel van de mensen.

– MAHATMA GANDHI

Het probleem van onze cultuur is dat deze veel meer materieel is geëvolueerd dan spiritueel. Het evenwicht is verstoord.

– ALBERT SCHWEITZER

INHOUD

Een ingewikkelde relatie	9
Inleiding	15
Ontwikkeling	21
Kunst voor het publiek	31
Overheid en cultuur in de negentiende eeuw, het debat over de functie van de overheid	36
Wat is nu de taak van de overheid?	55
Burgerinitiatieven	60
De twintigste eeuw	65
Na de oorlog	80
Plannen en procedures	86
Vernieuwing	95
De vaart der volkeren, vernieuwing in de steden	111
Kunst en publiek	115

De rechter en de kunst	133
Adviezen over subsidiëring	143
Accenten in het cultuurbeleid	157
Het subsidiesysteem loopt vast	180
Een nieuwe ordening	189
Bezuinigingen, een nieuwe tijd	196
Behoud van cultureel erfgoed	202
Cultuurspreiding	218
Een vanzelfsprekende relatie?!	221
Cultuur is een regeringszaak!	237
Wetgeving op het gebied van cultuur	244
Kunst en cultuur voor iedereen!	262
Een donker scenario?	268
<hr/>	
Lijst van geraadpleegde literatuur	271
Met dank aan	273
Noten	275

EEN INGEWIKKELDE RELATIE

Cultuur is een essentieel element in elke samenleving. Cultuur bindt, troost, ontspant, inspireert en stemt tot nadenken. Cultuur geeft betekenis aan feiten en gebeurtenissen en dat is in onze ingrijpend veranderende samenleving meer dan ooit van belang. Tegenstellingen worden duidelijker en beïnvloeden gevoelens van verwarring en onzekerheid, maar inspireren eveneens. De aandacht komt steeds meer te liggen op economie, concurrentie en op materiële zaken terwijl de noodzaak van een debat over cohesie, waarden en tradities steeds sterker wordt gevoeld. Globalisering biedt grenzeloze mogelijkheden, maar wordt eveneens als bedreigend ervaren. Met deze verandering van context doen zich nieuwe ontwikkelingen in de kunsten voor en in de publieke belangstelling daarvoor.

Dat schreef de Raad voor Cultuur in 2004 bij de aanbieding van zijn advies over de rijkssubsidies voor cultuur.

In het voorwoord van zijn advies voor de jaren 2021-2024 schreef de Raad:

Cultuur is de zuurstof van de samenleving, zonder kunst en erfgoed verstikt zij. Cultuur doet een appèl op onze verbeeldingskracht. Kunst en erfgoed komen voort uit creatief denken en handelen, en inspireren op hun beurt ook weer tot creativiteit. Kunstwerken en gebouwen uit heden en verleden, voorstellingen, concerten, films, boeken en vele andere culturele uitingsvormen laten ons kennismaken met andere werelden en denkbeelden en plaatsen daarmee onze eigen normen en waarden in een breder perspectief. Cultuur biedt ook een emotionele vrijplaats. Cultuur kan gevoelens van ontroering, troost en ontspanning veroorzaken, of juist walging, angst of medelijden oproepen. Kunstenaars zijn dé vertellers en verbeelders van onze samenleving. Cultuur kan ons verbinden, raken, veranderen en verwonderen.

De Raad voor Cultuur geeft hiermee argumenten voor het financieren van kunst en cultuur door de overheid. Terechte argumenten. Want zonder cultuur is de wereld schraal, hard en materialistisch. Of rigide religieus, of dor en oninteressant.

Maar waarom moeten we elkaar steeds overtuigen van het belang van cultuur? Is het dan niet zo dat kunst en cultuur onverbreekelijk deel uitmaken van onze sa-

menleving? Van ons menszijn? En dat het vanzelfsprekend is dat de overheid de cultuur – ook financieel – steunt? Dat zou je denken, maar zo is het maar ten dele.

De voortdurende discussies over de plaats van cultuur, over de financiering ervan, over participatie, geven wel aan hoe ingewikkeld de relatie tussen cultuur en overheid is. We praten eigenlijk nauwelijks over de cultuur zelf, we praten over geld. Over de vraag wie wat krijgt en of dat wel eerlijk is. En over wie dat dan bepaalt. En voor wie dat eigenlijk is.

In mei 2024 werd het regeerakkoord van vier zich ‘rechts’ noemende politieke partijen gepresenteerd. Een van die partijen, de PVV, heeft in haar verkiezingsprogramma staan dat alle cultuursubsidies moeten worden afgeschaft. Zonder motivering, maar uit uitlatingen is wel duidelijk dat deze partij vindt dat het maar eens afgelopen moet zijn met deze subsidiëring van ‘de elite’. Men vergeet daarbij dat kunst en cultuur juist niet alleen voor ‘de elite’ zijn en dat juist voorwaarden geschapen zouden moeten worden om iedereen van kunst en cultuur te laten kennismaken. Bovendien is het begrip ‘cultuur’ heel breed en het publiek dat naar cultuuruitingen komt heel divers. Deze rigoureuze maatregel is niet in het regeerakkoord terechtgekomen, maar wel wordt het verlaagd btw-tarief op culturele goederen en diensten – uitgezonderd bioscopen en dagrecreatie – afgeschaft. Deze voor de cultuur ingrijpende maatregel staat enigszins verborgen in de bijlage bij het akkoord.

Dat de toegankelijkheid van cultuur daarmee in gevaar komt, en dan juist voor die groepen voor wie de laagdrempeligheid wat kosten betreft zo belangrijk is, is triest. Boeken worden duurder en entreprijzen zullen verhoogd (moeten) worden omdat de meeste instellingen de verhoogde afdracht niet zonder meer kunnen dragen. Er zijn nog meer bezuinigingen te verwachten, ook bij de gemeenten, maar misschien wordt daarbij de cultuur nog enigszins gespaard.

Natuurlijk wordt heel veel cultuur niet door de overheid gefinancierd. In de debatten over cultuur wordt dat nog weleens vergeten. Wel is de overheid vaker op de achtergrond aanwezig dan het misschien lijkt. Door de subsidie aan een podium, door de financiering van kunstonderwijs, door steun aan projecten, aan amateurgezelschappen, cultuurhuizen.

Veel kunstenaars werken zonder subsidie. Muziekgezelschappen of theatermakers produceren op eigen kracht of vragen soms een klein bedrag van de overheid voor een bepaalde voorstelling. Cabaretiers ontvangen in het geheel geen overheidsgeld, theaters als Carré, De la Mar in Amsterdam en het Circustheater in Den Haag staan op eigen benen. Het Concertgebouw (niet het orkest) voorziet vanouds zelf in zijn exploitatie. Volkscultuur wordt – behalve het Openluchtmuseum in Arnhem – niet door het Rijk gesteund, vaak wel door de lokale overheid. Maar ook niet altijd. Bloemencorso's, volksdansgroepen en fanfarekorpsen moeten vaak

geld bijeenschrapen om de touwtjes aan elkaar te knopen. Voor hen zijn de particuliere cultuurfondsen heel belangrijk. Zij spelen een belangrijke rol in de culturele infrastructuur. Alleen aandacht besteden aan de vraag wat er met het overheidsgeld – en dan vooral op rijksniveau – moet gebeuren verengt de discussie.

INLEIDING

Wat is cultuur?

Cultuur is een breed begrip. De algemene definitie is: dat wat de mens scheidt. Cultuur verwijst naar menselijke activiteit en de symbolen die deze activiteit betekenis geven. Het tegenovergestelde is 'natuur', dat wat is aangeboren en zonder menselijk toedoen ontstaan. Binnen dit cultuurbegrip valt de cultuur zoals die bijvoorbeeld in de Grondwet¹ is aangegeven en door de Raad voor Cultuur en andere organisaties wordt gehanteerd. Voortbrengselen van de menselijke geest en menselijk ambacht. Cultuur in de zin van bijvoorbeeld de 'cultuur van een organisatie' valt daar niet onder. Maar de 'cultuur' van een land? In de zin van culturele identiteit wel en steeds meer.

In 1935 karakteriseerde Johan Huizinga in zijn boek

Nederlands geestesmerk de Nederlandse identiteit als 'burgerlijk'. In de zin van: niet monarchistisch of adellijk of revolutionair. Andere auteurs namen dat over en kenschetsten ook de Nederlandse *culturele* identiteit als 'burgerlijk'. Maar dan vaak met een andere connotatie. Dat kwam duidelijk tot uiting in vooral de achttiende en negentiende eeuw, waarin de beleving van kunst en cultuur in Nederland afweek van ons omringende landen. De filosoof Kant schreef: 'De Nederlander heeft een ordelijke en vlijtige inborst en doordat hij enkel op het nuttige bedacht is, heeft hij weinig gevoel voor zaken welke voor beschaafde geesten schoon of verheven zijn.' Is dat terecht? Gaat het in Nederland alleen om het 'nut'? In de negentiende eeuw zeker wel als het ging om een eventuele bijdrage van de overheid. In die zin was onze cultuur 'burgerlijk', namelijk van de burgerij en door de burgerij gesteund.

De culturele mens

Cultuur hoort bij de mens. De behoefte van de mens om zich op een of andere manier uit te drukken is er altijd geweest. Rotstekeningen of grotschilderingen van tienduizenden jaren geleden, Egyptische vazen, Chinese schilderkunst, Afrikaanse muziek en dans, Griekse tragedies, middeleeuwse wagenspelen, boeken en geschriften uit alle tijden, overall zijn uitdrukkingen van menselijke verbeeldingskracht te vinden. Deze uitingen vervullen een functie, autonoom en niet afhankelijk van

wie dan ook. Het was geen ‘gesubsidieerde kunst’, maar de kunst kon wel bloeien doordat er altijd kunstenaars zijn geweest en mensen die er geld voor overhadden. Om te bezitten, om ervan te genieten of om macht te accentueren.

Daarmee komt de afhankelijkheid wel om de hoek kijken: kunst in opdracht is vaak geen autonome kunst. Toch valt er ook van kunst in opdracht veel te genieten. Het is niet zo dat ‘autonome kunst’ van meer waarde of schoonheid is dan kunst in opdracht. Kunst in opdracht van vorsten en andere adellijke families, van goede burgers én van de kerk. De katholieke kerk heeft een grote rol gespeeld in de – vooral Europese – kunst. Prachtige kerken zijn – weliswaar vaak met geld dat op niet al te fraaie wijze verkregen is – gebouwd, schilderen, fresco’s en beelden sieren deze kerken. In die zin verschilt de kunst niet zo veel van (andere) ambachten: er moeten altijd mensen of instanties zijn die er geld voor overhebben.

Vaak wordt er een onderscheid gemaakt tussen ‘kunst’ en volkscultuur. ‘Kunst’ is iets hogers in de beleving van wat ik hier maar ‘de elite’ noem, en volkscultuur is iets voor ‘de gewone man’. Een onderscheid dat doorklinkt in de populistische manier waarop soms over ‘kunst’ wordt gesproken. Over rare voorwerpen: ‘dat is zeker “kunst”’, over witte wijn sippende mensen in het Concertgebouw (Rutte), over kunstenaars die aan het subsidie-infuus hangen. Volkscultuur als niet-elitair-

re cultuur, als cultuur die het dichtst bij het volk staat, staat nu in de belangstelling.

In een aantal verkiezingsprogramma's voor de verkiezingen van 2023 staat de volkscultuur zelfs op de voorgrond. Als we naar het verleden van Nederland kijken, is dat ook de vorm van cultuur die er lange tijd het meest toe deed: volksdansen, wagenspelen, groepen muzikanten die het land door trokken. Nu gaan we een beetje terug naar dat verleden, in een moderne vorm: geen wagenspelen, maar amateurtheater op een podium, geen klassieke muziek, maar harmonie en fanfare, geen 'ingewikkelde moderne dans', maar volksdansen.

Het calvinisme heeft, vooral boven de grote rivieren, een grote rol gespeeld in de culturele beleving in Nederland. De strakke normen van de voornamelijk protestantse kerkcultuur bepaalden wat wel en niet geoorloofd was. Het orgel en de psalmen waren in streng calvinistische kringen de enige uitingen die geaccepteerd waren. Over de psalmen konden de gemoederen hoog oplopen. Mooi is de roman *Het psalmenoproer* van Maarten 't Hart, over de wijze waarop de psalmen gezongen moesten worden: op hele noten of met meer variatie? Dit verschil van inzicht leidde tot vetes in het dorp en een heus oproer.

Tot ver in de twintigste eeuw waren calvinistische normen van zedelijkheid en moraal richtinggevend voor de wijze waarop de overheid met kunstuitingen

omging. De 'hoge kunsten', vooral de podiumkunsten, zijn hierdoor in Nederland veel later tot bloei gekomen dan elders in Europa.